

K PROBLÉMU ZÁKONOV V PSYCHOLÓGII: OD LINEÁRNEHO DETERMINIZMU K PSYCHOREGULAČNEJ KONCEPCII

DAMIÁN KOVÁČ, Ústav experimentálnej psychológie SAV, Bratislava

Psychológia by mohla byť poučným príkladom toho, ako sa problém kauzality vo vedách skomplikoval, keď sa skúmanie vzťahov rozšírilo aj do psychickej reality. Akcentovať treba výraz *vzťahy*, pretože podľa všeobecnej metodológie vedy sú to práve vzťahy, ktoré sú v jadre akýchkoľvek vedeckých zákonov. Súčasne sa však spresnilo, že zákonité sú len tie vzťahy, v ktorých sa prejavuje podstata javov. Keď sa toto zarámcuje do systémového princípu, dochádzame k vymedzeniu, že zákonitosť je systém verifikovateľných poznatkov o podstatných vzťahoch v istej oblasti reality alebo o jej istých aspektoch (1, s. 606).

Vychádzajúc z naznačených teoretických pozícií k problému zákonov vo vede žiada sa k zvolenej téme uviesť najprv jednu provokujúcu otázku.

Ak aj prestaneme špekulovať, či, resp. nakoľko je psychológia vedou, nezabíjame sa nepríjemnosť, ak treba vysvetliť, prečo v poznatkovej základni psychológie na rozdiel napríklad od fyziky alebo biológie tak zriedka nájdeme poznatky, ktoré sa označujú ako zákony. Je azda psychológia takou vedou, ktorá nemá svoje vlastné zákony?

Na túto otázku sa pokúsil odpovedať B. F. Lomov (1981) konštatovaním, že zhruba v storočnom vývoji psychológie vzniklo niekoľko druhov zákonov vypovedajúcich o fungovaní psychickej reality. Parafrázovane ich možno označiť ako:

1. Zákony elementárnych závislostí (okrem klasického Weberovho-Fechnerovho zákona sú to napr. tzv. asociačné zákony spoločného výskytu, podobnosti, kontrastu atď.).
2. Zákony hierarchickej štruktúrovanosti psychických procesov (napr. v poznávaní zákony postupnosti fáz pocíťovania, vnímania, myslenia).
3. Zákony tzv. „mechanizmov“ (napr. zákony učenia sa).
4. Zákonitosti psychickej ontogenézy (napr. zákon heterochrónnosti psychických funkcií).
5. Zákony individuálnych rozdielov (napr. zákony o temperamentných rozdieloch).

Pochopiteľne, nie je to ani zďaleka úplný výpočet; uvedené skupiny zákonov sú len príkladom odpovede na otázku, či psychológia je vskutku takým vedným odborom, v ktorom niet zákonov, alebo ak aj sú, tak sú len výnimočným prípadom.

Pravda, inakšie bude vyzeráť odpoveď na otázku, či tieto i ďalšie zákony sú psychologicky dostatočne špecifické.

Koncepcia psychickej regulácie

Predovšetkým v súlade so všeobecným psychologickým poznaním na rozhraní 90. rokov konštatujeme, že psychické nie je konštrukt, vmedzerená pre-

menná, ale realita tohto sveta, prístupná všeobecne uznávaným vedeckým postupom — vedeckej metóde. Uvedené dokladáme napríklad tvrdeniami B. B. Wollmana (1973). Sú to (parafrázovane):

1. Tvrdenia opisujúce priamo pozorovateľné správanie nevyhnutne predpokladajúce existenciu iných javov, než je ono samé; takýmto správaním je napr. učenie.

2. Tvrdenia o správaní, z ktorého vyplýva existencia psychických javov neuvedomovaných jedincom, akým je napr. nenávisť.

3. Tvrdenia opisujúce na základe nepriameho pozorovania existenciu takých psychických javov, akým je napr. zamýšľaná sebevražda.

Niet tu času bližšie rozvádzať, ako sa od neomena cez fenoména došlo v historickom procese poznávania k psychickému obrazu či mentálnej reprezentácii; podrobnejšie sa o tom referuje v príslušnej monografii (pozri 2).

Jednako sa však žiada upozorniť, že v chápaní psychického ako odrazu či mentálnej reprezentácie sa málo zohľadňuje spätnoväzbové pôsobenie. Paradoxným je, že k takémuto poobrazu o psychickom obraze prispeli svojho času aj niektorí autori vyznávajúci teóriu činnosti, keď prijali a rozvíjali teóriu lomu, sformulovanú S. L. Rubinštejnom. Podľa nej sa síce „psychično“ uznávalo ako istá vnútorná substancja, no nie dostatočne autentická, pretože cez ňu sa vonkajšie (stimulácia) len lomí. Pravda, nie je známe, že by niekto z príslušných autorov vedeckým jazykom osvetlil, čo konkrétne znamená symbolika lomu. Zato ex post možno dedukovať, že koncepcia lomu vyhovovala „Zeitgeistu“ stalinského totalitného systému.

Keď však k psychickej realite pristúpime zo systémového hľadiska, t. j. ako k subsystému v systéme, nevyhnutne príde k záveru, že prežívanie nie je vari ani lomom, ani akýmsi luxusom vysoko organizovaných živočíchov a osobitne človeka; vystupuje v istom vzťahu k ich základným životným prejavom, k interakciám s okolím. Niektorí psychológovia označujú tento vzťah ako vplyvanie, iní ako modulovanie správania, ďalší ho nediferencovane chápu ako pôsobenie; dozaista nie je ťažké už z bežnej skúsenosti dokázať, že psychické naozaj vyplýva, pôsobí či moduluje správanie. My sa však prikláňame k predpokladu, že psychická realita reguluje správanie v zásade v tom zmysle, ako to interpretuje všeobecná teória regulácie. Stručne povedané, psychické funkcie treba chápať ako regulačné jednotky, ktoré u vysoko organizovaných živočíchov a osobitne u človeka vstupujú („Impact“) do ostatných regulačných systémov organizmu ako relatívne najvyššie regulačné úrovne v nepretržitom procese obnovovania narušovanej rovnováhy vnútornej i vonkajšej; najvyššie preto, že sa jednak viažu na činnosť fylogeneticky najmladšej živej hmoty (mozgovej kôry), a najvyššie súčasne preto, že vznikajú vo vzájomnej interakcii s realitami označovanými ako sociálne, kultúrne, duchovno. Niet tu času na ďalšie rozoberanie psychoregulačnej koncepcie, preto stručne aspoň tieto závery z doteraz uskutočnených analýz i výskumných výsledkov.

Regulácia psychickými funkciami alebo psychická regulácia:

1. Pomáha organizmu dokonalejšie sa prispôbovať prostrediu.
2. Zabezpečuje ľudskému jedincovi plánovité menenie svojho okolia.
3. V súvisi s tým všetkým umožňuje socializovanej ľudskej bytosti-osobnosti premenu vlastného systému, v ktorom existuje.

Uvedené tézy nie sú len špecifickou aplikáciou všeobecnej teórie regulácie na psychickú realitu, ale majú rozhodujúci dopad predovšetkým na vytýčenie

vedúcej paradigmy psychológie. Zjednodušené povedané, psychológia skúma zákonitosti psychickej regulácie správania človeka a vysokoorganizovaných živočíchov, čo transformované do paradigmy znamená:

$$s_t = f(\phi/O, S/)$$

Správanie človeka (s) je v istom časovom okamihu (s_t) funkciou (f) psychickej regulácie (ϕ) vnútorných organizmových determinantov (O) a vonkajších vplyvov (S).

Pre psychológov-praktikov na rozdiel od výskumníkov malo by byť zrejmé, že touto paradigmou sa psychická regulácia postihuje nielen v okamihu, ale aj bez spätnej väzby. Dobré sa vie, že skúsenosť z vlastného správania (teda spätná väzba), ktorá je takisto komponentom psychickej reality v človeku, stáva sa takisto psychickým regulátorom správania v rôznych podobách.

Psychoregulačná koncepcia, najmä však jej posledná uvedená téza, vynáša do popredia javy či pojmy samoorganizácie a samoregulácie, ktoré majú pre osvetľovanie kauzálnych vzťahov v tejto sfére osobitný význam.

Príčina a následok v psychicky regulovanom správaní

Z doteraz uvedeného vyplýva, že koncepcia psychickej regulácie principiálne prekonáva lineárny determinizmus príčiny a následku, ako ho predpokladali poznatky povýšené na zákony v klasickom mentalizme, v hegemonii behaviorizmu i v rôznych iných neo-izmoch.

Psychicky regulované správanie človeka nemožno totiž náležite vysvetliť ani globálnymi, ani parciálnymi vzťahmi medzi S a O . Podľa nás existencia psychickej reality v človeku, jej psychická regulácia správania mení tieto vzťahy do rôznych variantov. V istých podmienkach môže príčina, ktorá je v S , viesť, v iných zasa neviesť k zjavným následkom v s , na čo je v bežnom živote nemalo príkladov. No pre psychickú reguláciu správania je typické, že príčinou sa môžu stať aj isté zmeny v O , ktoré potom majú za následok isté s . Napokon — aby sme boli dôslední — príčinou nejakého správania môže byť samé s k s_1, s_2, s_{i-n} , teda k celej reťazi následného správania. Túto variabilitu i zameniteľnosť príčin a účinkov však nemožno chápať ako indeterminizmus. Na druhej strane nemožno vylúčiť, že vo výnimočných prípadoch sa psychológom môže podariť identifikovať jednoduchý kauzálny vzťah medzi príčinami a následkami v ľudskom správaní. V prevažnej väčšine prípadov však ide o vzťahy, ktoré v zhode s inými možno označiť za kumulatívno-kauzálne vzťahy. Kumulácia tu môže vznikáť z rôznych zdrojov:

1. „Preníkaním príčin“ z nižších do vyšších úrovní (napr. apatia ako príčina nečinnosti z titulu podvýživy).
2. Časovým nahromadením pôvodne neúčinných príčin niektorej úrovne (napr. vznik neurózy vyvolanej dlhodobým pôsobením akusticky rušivého, avšak aktuálne podlimitného okolia).
3. Zintenzívnením jednej príčiny na úroveň „systém formujúceho činiteľa“ (napr. motivácia vynálezcu vedúca k pracovnej činnosti až na pokraj vyčerpania).

Akiste existujú aj viaceré ďalšie varianty kumulatívnej kauzality, vzťahov, ktoré v mnohoúrovňových a viacrozmerných systémoch vylučujú pôsobenie lineárneho determinizmu. Človek so svojim psychickým ustrojením je typickým prípadom takého systému kauzalít. Práve preto neobstojí, ak niektorí autori,

hoci aj tzv. polyfaktoriálnych projektov, pripisujú zisteným vzťahom ktoréhokoľvek druhu kauzálnu súvislosť len na základe tých či oných matematicko-štatistických signifikantností.

LITERATÚRA

1. FILKORN, V.: Veda a jej metóda. In: Filozofia, 1971, 26, č. 6, s. 606—628.
2. KOVÁČ, D.: Teória všeobecnej psychológie. Bratislava, Veda 1985.
3. LOMOV, B. F.: Ob issledovanii zakonov psichiki. In: Psichologičeskij žurnal, 1982, č. 3, s. 18—30.
4. WOLMAN, B. B. (vyd.): Handbook of General Psychology. New York, Englewood Cliffs 1973.

REFLEXIE O DIKTÁTOROCH

(O prácach D. A. Volkogonova, M. Britovška, H. B. Gisevia)

FRANTIŠEK VARTÍK, Katedra filozofie a dejín filozofie FFUK, Bratislava

Dvojzväzkové dielo D. Volkogonova (1) je zatiaľ najobsiahlejším a najzasvätenejším prínosom k problematike súvisiacej s pôsobnosťou J. V. Stalina. Ide o problematiku neobyčajne zložitú, ktorá zasiahla aj spoločenské procesy mimo územia Sovietskeho zväzu. Aj v osobitných podmienkach a pomeroch krajín, ktoré sa snažili realizovať sovietsky model budovania socializmu, sa stalo, že kritika nedostatkov a chýb sa začala kritikou vedúcej osobnosti. Tento prístup však už K. Marx označil za nedostatočný. Pochopil, že kritiku pomerov nemožno nahradiť kritikou osôb. V historických podmienkach a súvislostiach, ktoré sa pri pretváraní spoločností formovali po roku 1917 v cárskom Rusku a v krajinách Ázie po druhej svetovej vojne, kritická sebareflexia nastúpených procesov podľa vzoru Sovietskeho zväzu sa obmedzila iba na kritiku vedúcej osobnosti, teda J. V. Stalina, navyiac zúženú na problém kultu osobnosti. V dôsledku pôsobenia konkrétnych subjektívnych činiteľov, ktoré profilovali spoločenské pomery v Sovietskom zväze, ako v krajine, ktorá chcela naplniť projekt novej spoločnosti ako socialistickej, hromozvodom všetkých otrasných činov a zločinov, porušovania elementárnych ľudských práv a noriem civilizácie sa stal kult osobnosti J. V. Stalina; správa N. S. Chruščova na XX. zjazde KSSZ v r. 1956 zapôsobila ako veľký tresk, ktorý pokračuje. Od neho sa ďalej odvíjajú spoločenské premeny v súčasnosti, aj po tridsiatich piatich rokoch, rozpad socialistickej sústavy, Sovietskeho zväzu, krachy komunistických strán a ich ideológie či postavenia v spoločnosti.

Poces poznávania podstaty spoločenských javov je vždy zložitý. Zložitost sa znásobuje vtedy, keď odhalenie a vyrieknutie historickej pravdy je vlastne spojené s vyrieknutím absolútneho ortieľa nad súčasnými pomermi, či už v Sovietskom zväze, alebo v krajinách bývalého socialistickeho spoločenstva. V tomto zmysle aj problematika Stalinovej osoby a kritika jeho činnosti mali určité vývojové fázy, limitované tak stupňom poznania, ako aj možnosťami zverejniť poznané.

V podmienkach totalitného systému nebolo ľahké preniknúť k podstate a príčinám kultu osobnosti za situácie, keď súčasne s odsúdením kultu osob-